

УДК 378.147:358.4

ОБГРУНТУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ АВІАЦІЙНОГО ПРОФІЛЮ

кандидат педагогічних наук, доцент, Марченко О. Г.,

Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Україна,

Харків

На основі аналізу наукової педагогічної літератури уточнено сутність освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах авіаційного профілю як інтегративного педагогічного феномену, що об'єднує умови наземної (теоретичної, тренажерної) та льотної підготовки майбутніх військових авіаційних фахівців (інженерів і льотчиків). Установлено діяльнісний, поетапний характер процесу формування освітнього середовища. Технологію формування освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах авіаційного профілю схарактеризовано як систему доцільних педагогічних заходів із забезпечення та оптимізації об'єктивних (просторових, архітектурних, матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних) і суб'єктивних (соціально-психологічних, особистісних) умов військово-професійної підготовки майбутніх авіаторів. Обґрунтовано орієнтувально-особистісний, організаційно-діяльнісний, перспективно-пошуковий етапи технології формування освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах авіаційного профілю.

Ключові слова: освітнє середовище, вищий військовий навчальний заклад, авіаційний профіль, курсант, технологія, етап

кандидат педагогических наук, доцент Марченко О. Г. Обоснование технологии формирования образовательной среды в высших военных учебных заведениях авиационного профиля/ Харьковский университет Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, Украина, Харьков

На основе анализа научной педагогической литературы уточнена сущность образовательной среды в высших военных учебных заведениях авиационного профиля как интегративного педагогического феномена, который объединяет условия наземной (теоретической, тренажерной) и летной подготовки будущих военных специалистов (инженеров и летчиков). Установлен деятельностный, поэтапный характер процесса формирования образовательной среды. Технология формирования образовательной среды в высших военных учебных заведениях авиационного профиля охарактеризована как система целесообразных педагогических мероприятий по обеспечению и оптимизации объективных (пространственных, архитектурных, материально-технических, санитарно-гигиенических) и субъективных (социально-психологических, личностных) условий военно-профессиональной подготовки будущих авиаторов. Обоснованы ориентировочно-личностный, организационно-деятельностный, перспективно-поисковый этапы технологии формирования образовательной среды в высших военных учебных заведениях авиационного профиля.

Ключевые слова: образовательная среда, высшее военное учебное заведение, авиационный профиль, курсант, технология, этап

PhD in Pedagogical Sciences, assistant of professor, Marchenko O. G. Rationale for forming technology of educational environment in aviation higher educational institutions/ Kharkiv Air Force University, Ukraine, Kharkiv

Based on the analysis of scientific literature teaching the essence of learning environment in higher military educational establishments aviation profile as integrative pedagogical phenomenon that combines ground conditions (theoretical, simulator) and flight training future military aviation specialists (engineers and pilots). Installed active, phased nature of the formation of the educational environment. Formation technology learning environment in higher military educational establishments Aviation profile characterized as a system of appropriate pedagogical measures to ensure and optimize the objective (spatial, architectural, logistical, sanitation) and subjective (social, psychological, personal) military

conditions -profesiynoyi training of future pilots. Grounded oriyentuvalno-personal, organizational, active, promising retrieval stages technologies of learning environment in higher military educational institutions aircraft type.

Keywords: educational environment, higher military educational institution aviation profile, student, technology, stage

Вступ. У контексті реалізації особистісно-орієнтованого підходу постає проблема «олюднення» процесу професійної підготовки майбутніх військових фахівців. Зазначене зумовлює не тільки вивчення питань організації навчально-виховного процесу у вищих військових навчальних закладах, але й урахування умов його перебігу, факторів, що сприяють або перешкоджають реалізації. Останнім часом підсилюється увага науковців до проблем формування освітнього середовища у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах. Але у фокусі досліджень феномену освітнього середовища залишається в основному його суть, характер, структуризація, змістове наповнення складників (Н. Гонтаровська, В. Ясвін [1; 2]). Нажаль, проблема розробки, обґрунтування та запровадження технології формування освітнього середовища, зокрема у вищих військових навчальних закладах авіаційного профілю, ще не знайшла належного теоретичного та практичного вирішення.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні етапів технології формування освітнього середовища, зокрема у вищих військових навчальних закладах авіаційного профілю.

Виклад основного матеріалу статті. Ретельне вивчення наукового доробку з огляду на досліджувану проблему дозволило сформулювати власне розуміння освітнього середовища вищого навчального закладу як педагогічного феномену, що інтегрує просторово-архітектурні, матеріально-технічні, санітарно-гігієнічні, інформаційно-дидактичні, соціально-психологічні умови здійснення освітньої діяльності її суб'єктами.

Соціально-педагогічними особливостями освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах є закритий характер, регламентація змісту всіх

структурних складників нормами статутів, строга обмеженість можливостей пересувань курсантів у просторі та часі.

Освітнє середовище у вищих військових навчальних закладах авіаційного профілю інтегрує у своєму складі умови наземної (теоретичної, тренажерної) та льотної підготовки майбутніх військових авіаційних фахівців (інженерів і льотчиків). Зазначені умови підпорядковані вимогам Положення про навчальну базу частин Повітряних Сил та Керівництва з організації та проведення льотного навчання курсантів (слухачів) [3].

Комплексний характер освітнього середовища у ВВНЗ авіаційного профілю висуває відповідні вимоги до технології його формування. За тлумачними словниками, «формування» (від лат. *formo* – утворюю, формую, створення, розвиток; *formare* – утворювати, складати, породжувати) – дія зі смислом «формувати» та «формуватися», що означає: виховувати в кому-небудь певні риси характеру, виробляти наперед задані якості; утворювати, комплектувати певний колегіальний орган, установу, військову частину; надавати чому-небудь певної завершеної форми [4, с. 666].

Аналіз наукових праць, присвячених проблемі формування освітнього середовища у ВВНЗ авіаційного профілю свідчить про те, що зазначений процес має діяльнісну основу та відрізняється доцільністю, поступовістю, стадійністю, спланованістю, спрямованістю на обов'язкове досягнення запланованого результату на основі наявних ресурсів. Науковці зазначають поетапний характер процесу формування освітнього середовища, що складається з низки основних і допоміжних компонентів. Так, Н. Сироветник вважає, що процес формування освітнього середовища у вищих навчальних закладах здійснюється за декілька етапів, основними з яких є такі етапи: становлення, функціонування та вдосконалення освітнього середовища [5].

Ураховуючи діяльнісний, поетапний характер процесу формування освітнього середовища у ВВНЗ авіаційного профілю, ми пропонуємо подати його у вигляді педагогічної технології.

У контексті дослідження актуальним є дефініція педагогічної технології (від грецьк. *techne* – майстерність) запропонована В. Монаховим, а саме: педагогічна технологія – продумана у всіх деталях модель спільної педагогічної діяльності з проектування, організації та проведення навчального процесу з обов’язковим забезпеченням комфортних умов для навчуваних і науково-педагогічних працівників [6, с. 906].

Під технологією формування освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах авіаційного профілю будемо розуміти систему доцільних педагогічних заходів із забезпечення та оптимізації об’єктивних (просторових, архітектурних, матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних) і суб’єктивних (соціально-психологічних, особистісних) умов військово-професійної підготовки майбутніх військових авіаційних фахівців.

У визначенні та обґрунтуванні технології формування освітнього середовища у ВВНЗ авіаційного профілю ми спиралися на існуючі технології розвивального та особистісно зорієнтованого навчання (Г. Альтшуллер, В. Давидов, Т. Ельконін, Л. Занков, Г. Селевко), проблемного навчання (Д. Вількеєв, А. Матюшкін, М. Махмутов), програмованого навчання (В. Оконь), опорних сигналів (В. Шаталов), оптимізації навчального процесу (Ю. Бабанський), технічних засобів навчання. Ураховано також теорію та практику професійної підготовки військових авіаційних фахівців в аспекті створення умов для активізації людського фактору (М. Літвінчук, Р. Макаров [7; 8]).

За *об’єктом впливу* зазначена технологія може бути класифікована як освітня технологія щодо організації умов професійної підготовки майбутніх військових фахівців авіаційного профілю. За *предметним змістом* охоплює навчання соціально-гуманітарних, природничо-математичних, загально-професійних, професійно-спрямованих і тактико-спеціальних військових навчальних дисциплін, а також тренажерне та льотне навчання. За *засобами*, що використовуються, передбачає поєднання способів, методів, форм навчання та виховання, відео-технічних, інформаційних, проблемно-діяльнісних,

рефлексивних прийомів освітньої діяльності, що базуються на новаторських підходах у навчанні, практичній (авіаційної військово-професійної) спрямованості теоретичної підготовки. За *організацією* навчальної діяльності інтегрує персональні, індивідуальні, групові, колективні, змішані форми навчання. За *характером* технологія формування освітнього середовища у ВВНЗ авіаційного профілю є інноваційною, проектно-утворюючою. Як технологія розвиваючого навчання вона передбачає психолого-педагогічний супровід, педагогічну підтримку суб'єктів освітньої діяльності (курсантів, студентів, слухачів, викладачів, курсових офіцерів, вихователів та інших учасників навчально-виховного процесу у ВВНЗ), інтенсифікацію процесу професійної підготовки майбутніх військових фахівців авіаційного профілю.

Як автентичний педагогічний феномен, технологія формування освітнього середовища у ВВНЗ авіаційного профілю має містити такі складники:

- концептуальний, що базується на гуманістичних ідеях антропоцентризму, інвайроментальної педагогіки, принципах особистісно зорієнтованого підходу щодо оптимізації педагогічної взаємодії всіх учасників процесу військово-професійної підготовки майбутніх військових фахівців авіаційного профілю;

- управлінський: принципи, напрями, способи, засоби, форми, стилі управлінсько-педагогічної діяльності командирів (начальників), штабів, органів військового управління, офіцерського складу у ВВНЗ; мотивація курсантів (студентів, слухачів), професорсько-викладацького складу щодо покращення умов військово-професійної освіти, акцентуванні на її військово-авіаційній спрямованості, корпоративній причетності до лав військової авіації;

- змістовий і процесуальний: навчання, виховання, фахова освіта, фізична підготовка, особистісний розвиток, психолого-педагогічна підготовка, педагогічна діяльність, взаємодія суб'єктів і об'єктів педагогічного процесу, самовдосконалення учасників військово-педагогічного процесу;

- діагностичний: критерії та показники стану сформованості та розвитку освітнього середовища, діагностичні методики для оцінки ефективності

функціонування освітнього середовища у ВВНЗ авіаційного профілю щодо здійснення якісної військово-професійної підготовки курсантів (студентів, слухачів).

Ураховуючи вищенаведене, технологічний етап становлення освітнього середовища у ВВНЗ авіаційного профілю пов'яжемо із цілепокладанням, ув'язуванням *зовнішніх цілей* функціонування ВВНЗ щодо задоволення зумовленого вимогами часу соціального запиту на підготовку фахівців військово-авіаційної сфери із *внутрішніми* – особистісно-фаховим розвитком майбутнього фахівця, його мотивацією до соціально-професійного самовизначення, самореалізації, самовдосконалення, саморозвитку (Е. Дуб [9]). Це дає підстави характеризувати зазначений етап технології формування освітнього середовища у ВВНЗ авіаційного профілю як *орієнтувально-особистісний*.

Теоретичне обґрунтування орієнтувально-особистісного етапу технології формування освітнього середовища у ВВНЗ авіаційного профілю базується на гармонійному поєднанні соціоцентричного та людиноцентричного підходів. Це, на нашу думку, з одного боку дозволить підготувати майбутнього військового фахівця авіаційного профілю як патріота, захисника Батьківщини, готового до виконання свого військово-професійного та соціально-громадянського обов'язку. З іншого – підтримати в кожному курсанті індивідуальність, урахувати його соціально-психологічні особливості, потреби, можливості (С. Левченко [10]).

У теоретичному обґрунтуванні орієнтувально-особистісного етапу ми спиралися на ґрунтовне дослідження М. Нещадима [11], який розглядає інтеграцію системи військової освіти в *соціокультурне середовище* суспільства, оскільки освітнє середовище будь-якого вишу не може існувати ізольовано від освітньої системи в цілому. Цю ідею розвиває у своєму дослідженні А. Каленський, який вивчає проблему покращення підготовки військових фахівців у контексті створення *загальнонаціонального навчально-виховного середовища* [12]. Своєю чергою, соціокультурне середовище бути органічно сумісним з

авіаційною технікою і сучасною нормативною документацією щодо її обслуговування, льотної експлуатації, бойового застосування (О. Будников [13]).

Визначившись з орієнтирами у формуванні освітнього середовища у ВВНЗ авіаційного профілю, необхідно організувати діяльність щодо реалізації зазначеного процесу, тому наступний етап технології схарактеризуємо як *організаційно-діяльнісний*. Так, організаційно-діялісну основу процесу формування освітнього середовища підтверджено в наукових працях І. Бега, Н. Гонтаровської, К. Приходченко, В. Ясвіна [1; 2; 14; 15]. Учені досліджують організаційно-діяльнісні аспекти створення освітнього середовища як умови успішного навчання, виховання, фахової освіти, розвитку творчої особистості на основі співдружності педагогів і студентів.

До видів організаційно-педагогічної діяльності щодо формування освітнього середовища у ВВНЗ авіаційного профілю ми б віднесли його «збагачення» як забезпечення суб'єктові освітньої діяльності багатоваріантного вибору форм діяльності та взаємодії. Відзначимо, що виникнення багатоваріантності через утворення надмірності у формах, методах, засобах досягнення поставлених цілей є необхідною умовою нестійкості освітнього середовища як початкового етапу його формування.

Серед чисельних функцій діяльності щодо формування освітнього середовища у ВВНЗ авіаційного профілю виокремимо:

- адаптаційну, що забезпечує ефективне засвоєння суб'єктами освітньої військово-професійної діяльності нових життєвих, навчальних, виховних, службових, фахових ситуацій;
- соціалізаційну, яка реалізується, насамперед, через координацію дій керівництва, викладачів, вихователів, соціально-психологічної служби, курсових офіцерів з військово-патріотичного виховання курсантів (слухачів, студентів);
- аксіологічну, що передбачає трансляцію та засвоєння суб'єктами освітньої діяльності загальнолюдських, військово-професійних цінностей;

– культуротвірну, що полягає у прищепленні курсантам (студентам, слухачам) корпоративних цінностей авіаційної галузі військово-професійної справи;

– нормативну, яка забезпечує закріплення у свідомості та поведінці суб'єктів освітньої діяльності норм, еталонів, закріплених у положеннях військових статутів;

– інтегративну, яка передбачає об'єднання всіх суб'єктів освітнього середовища (керівництва ВВНЗ, факультетів, кафедр, науково-методичних об'єднань, предметно-методичних комісій, науково-педагогічних працівників, слухачів, сержантів, курсантів, студентів) до спільноти однодумців через з'ясування та узгодження інтересів у ході педагогічної взаємодії, опанування загальними взірцями поведінки та суспільно-значущої військово-авіаційної діяльності.

На наш погляд, основну увагу при проектуванні освітнього середовища слід звернути на вільний розвиток особистості в перспективі. У педагогічному значенні життєва перспектива (від фр. *perstective*, лат. – *perspicio* – бачу наскрізь, уважно розглядаю) – це образ бажаного, усвідомленого, можливого майбутнього життя за умови досягнення певних цілей, види, плани на майбутнє [16, с. 521]. Так, видатний український педагог А. С. Макаренко уявляв один із етапів формування освітнього середовища як створення та реалізацію системи перспективних ліній. На думку Макаренка, в освітньому середовищі вихованець має відчувати свою найближчу, середню та дальню перспективу свого розвитку [17].

Щодо пошукової складової зазначеного етапу технології формування освітнього середовища у ВВНЗ авіаційного профілю, то, як правило, світовій практиці педагогічний пошук тісно пов'язаний із інноваційною діяльністю. Інноваційний пошук шляхів розвитку освітнього середовища передбачається здійснювати за такими параметрами: суспільним *статусом* освітнього середовища, відбитим у державній освітній парадигмі; *структурою* освітнього середовища; системою наступних *зв'язків*; типологією побудови освітніх

закладів; організацією та технологією побудови освітнього середовища як педагогічної системи; *взаєминами* між суб'єктами освіти; змістом методики викладання, учбовим обладнанням; ходом будівництва, *оснащення* будівель і приміщень для освітньої діяльності.

З урахуванням зазначеного освітнє середовище у вищих військових навчальних закладах авіаційного профілю може бути визначене як продукт усвідомленої, цілеспрямованої, науково обґрунтованої міждисциплінарної інноваційної освітньої діяльності. При цьому неможливо нехтувати індивідуальною ініціативою керівників, науковців, педагогів-новаторів, вихователів, курсантів.

Висновки. На основі зробленого теоретичного аналізу наукової педагогічної літератури, практичного досвіду педагогічної діяльності освітнє середовище у вищих військових навчальних закладах авіаційного профілю характеризуємо як інтегративний педагогічний феномен, що інтегрує умови наземної (теоретичної, тренажерної) та льотної підготовки майбутніх військових авіаційних фахівців.

Процес формування освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах авіаційного профілю носить діяльнісний і поетапний характер, що дозволяє говорити про технологізацію зазначеного процесу. Під технологією формування будемо розуміти систему доцільних педагогічних заходів із забезпечення та оптимізації об'єктивних (просторових, архітектурних, матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних) і суб'єктивних (соціально-психологічних, особистісних) умов військово-професійної підготовки майбутніх авіаторів. Зазначена технологія реалізується послідовністю таких етапів: орієнтувально-особистісний, організаційно-діяльнісний, перспективно-пошуковий.

У перспективі подальших розвідок передбачається реалізація теоретично обґрунтованої технології формування освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах авіаційного профілю.

Література:

1. Гонтаровська Н. Б. Освітнє середовище як фактор розвитку дитини: монографія / Н. Б. Гонтаровська. – К. : Дніпро, 2010. – 623 с.
2. Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию к проектированию. – М.: Смысл, 2001. – 366 с.
3. Керівництво з організації та проведення льотного навчання курсантів (слухачів). – Х.: ХУПС, 2008. – 84 с.
4. Новий тлумачний словник української мови. – К.: АКОНІТ, 2008. – 862 с.
5. Сироветник Н. О. Організація виховного середовища в початкових класах : навч.-метод. посіб. / Н. О. Сироветник. – К. : Володарка, 2009. – 100 с.
6. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
7. Литвинчук М. І. Від земних технологій підготовки льотних екіпажів до технологій космічних. П'ятирівнева технологія професійної підготовки льотчика: вікова історія, сьогодення та перспективи: монографія / М. І. Литвинчук. – Х.: ХУПС, 2013. – 420 с.
8. Авиация и профессиональная подготовка летчика: в 6 т. / [Р. Н. Макаров, В. А. Пономаренко, С. В. Божко и др., гл. ред.: Р. Н. Макаров]; Междунар. акад. проблем человека в авиации и космонавтике. – Кировоград: КОД, 2010. – Т. 1. – История авиации. – 2010. – 857 с.
9. Дуб Е. П. Самовдосконалення майбутнього офіцера та методика його здійснення: навч.-метод. посіб. / Е. П. Дуб, В. Д. Кислий, В. І. Пасічник, Ю. М. Широбоков. – Х.: ХУПС, 2006. – 72 с.
10. Левченко С. М. Особистісно орієнтоване виховання майбутніх офіцерів у вищому військовому навчальному закладі: автореферат дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Левченко Сергій Миколайович; Харківський університет Повітряних Сил ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2004. – 20 с.

11. Нещадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика: монографія / М. І. Нещадим. – К.: Київський університет, 2003. – 852 с.

12. Каленський А. А. Застосування сучасних інформаційних технологій у процесі вивчення тактичних дисциплін курсантами вищих навчальних закладів: дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Каленський Андрій Анатолійович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Військовий ін-т. – К., 2005. – 215 с.

13. Будников О. Учет структуры кадровых ресурсов летных коллективов украинских авиакомпаний при обучении экипажей по проблемам CRM / О. Будников // Актуальні проблеми психології діяльності в особливих умовах: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції 20 квітня 2010 р. / За заг. ред. О. В. Петренка. – К.: НАУ, 2011. – С. 7–11.

14. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн.1. Особистісно-орієнтований підхід. Теоретико-технологічні засади. – К.: Либідь, 2003. – 278 с.

15. Приходченко К. І. Творче освітньо-виховне середовище: теоретичний і практичний концепт: монографія / К. І. Приходченко. – Донецьк: Ноулідж, 2011. – 382 с.

16. Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів. – Х.: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 768 с.

17. Макаренко А. С. Воспитание гражданина / А. С. Макаренко. – М.: Просвещение, 1988. – 301 с.

References:

1. Gontarovska N. B. Osvitne seredovische yak faktor rozvitku ditini : monografiya / N. B. Gontarovska. – K.: Dnipro, 2010. – 623 s.

2. Yasvin V. A. Obrazovatel'naya sreda : ot modelirovaniya k proektirovaniyu k proektirovaniyu. – M.: Smyisl, 2001. – 366 s.

3. KerIvnitstvo z organizatsiyi ta provedennya lotnogo navchannya kursantiv (sluhachiv). – H.: HUPS, 2008. – 84 s.

4. Noviy tlumachniy slovnik ukrayinskoyi movi. – K.: AKONIT, 2008. – 862 s.

5. Sirovetnik N. O. Organizatsiya vihovnogo seredovischa v pochatkovih klasah : navch.-metod. posib. / N. O. Sirovetnik. – K.: Volodarka, 2009. – 100 s.

6. Entsiklopediya osvIti / Akad. ped. nauk Ukrayini; golovniy red. V. G. Kremen. – K.: Yurinkom Inter, 2008. – 1040 s.

7. Litvinchuk M. I. Vid zemnih tehnologiy pidgotovki lotnih ekipazhiv do tehnologiy kosmichnih. P'yatirivneva tehnologiya profesiynoyi pidgotovki lotchika: vikova istoriya, sгодennya ta perspektivi: monografiya / M. I. Litvinchuk. – H.: HUPS, 2013. – 420 s.

8. Aviatsiya i professionalnaya podgotovka letchika: v 6 t. / [R. N. Makarov, V. A. Ponomarenko, S. V. Bozhko i dr., gl. red.: R. N. Makarov]; Mezhdunar. akad. problem cheloveka v aviatsii i kosmonavtike. – Kirovograd: KOD, 2010. – T. 1. – Istoriya aviatsii. – 2010. – 857 s.

9. Dub E. P. Samovdoskonalennya maybutnogo ofitsera ta metodika yogo zdiysnennya: navch.-metod. posib. / E. P. Dub, V. D. Kisliy, V. I. PasIchnik, Yu. M. Shirobokov. – H.: HUPS, 2006. – 72 s.

10. Levchenko S. M. Osobistisno orientovane vihovannya maybutnih ofitseriv u vischomu viyskovomu navchalnomu zakladi: avtoreferat dis... kand. ped. nauk: 13.00.04 / Levchenko Sergiy Mikolayovich ; Harkivskiy universitet Povitryanih Sil im. G. S. Skovorodi. – H., 2004. – 20 s.

11. Neschadim M. I. Viyskova osvita Ukrayini : istoriya, teoriya, metodologiya, praktika : monografiya / M. I. Neschadim. – K.: Kiyivskiy universitet, 2003. – 852 s.

12. Kalenskiy A. A. Zastosuvannya suchasnih informatsiy nih tehnologiy u protsesi vivchennya taktichnih distsiplin kursantami vischih navchalnih zakladiv: dis... kand. ped. nauk: 13.00.02 / Kalenskiy Andriy Anatoliyovich; Kiyivskiy natsionalniy un-t im. Tarasa Shevchenka. Viyskoviy In-t. – K., 2005. – 215 s.

13. Budnikov O. Uchet strukturyi kadrov yih resursov letnyih kolektivov ukrainskih aviakompaniy pri obuchenii ekipazhey po problemam CRM / O. Budnikov // Aktualni problemi psihologiy i diyalnosti v osoblivih umovah: materiali VI Vseukrayinskoyi naukovopraktichnoyi konferentsiyi 20 kvitnya 2010 r. / Za zag. red. O. V. Petrenka. – K. : NAU, 2011. – S. 7–11.

14. Beh I. D. Vihovannya osobistosti: U 2 kn. Kn.1. Osobistisno-orientovaniy pidhid. Teoretiko-tehnologichni zasadi. – K.: Libid, 2003. – 278 s.

15. Prihodchenko K. I. Tvorche osvItno-vihovne seredovische: teoretichniy I praktichniy kontsept: monografiya / K. I. Prihodchenko. – Donetsk: Noulidzh, 2011. – 382 s.

16. Nechvolod L. I. Suchasniy slovník inshomovnih sliv. – H.: TORSING PLYUS, 2007. – 768 s.

17. Makarenko A. S. Vospitanie grazhdanina / A. S. Makarenko. – M.: Prosveschenie, 1988. – 301 s.